

Min barndoms Toggerbo

Før Toggerbo blev ”forladt”

Hanna Jessen, erindringer

(skrevet af Vilfred Friborg Hansen til ”Folk og Liv 2014”)

Jeg var barn i Toggerbo midt i Mols Bjerge fra 1952 til 1958. Da vi flyttede dertil, var jeg seks år gammel. Vi forlod Toggerbo, da jeg var tolv år, fordi vores hus brændte. Huset blev aldrig genopført, og det lille landbrug, mine forældre havde drevet, blev solgt til kommunen og nedlagt.

I min barndom var der fire landbrug i byen, og efter vores landbrugs nedlæggelse forsvandt de næste to i løbet af bare tre år, og det sidste få år efter. Det har vel været udtryk for, at det, som nogen har kaldt ”de glade tressere”, var begyndt. Ingen kunne mere affinde sig med de nøjsomme forhold, som vi var vant til i Toggerbo.

Ud over at landbrugene i Toggerbo var små, så var jorden også elendig, nærmest det rene sand. Og der var konstant vandmangel. Der var kun vand i landsbyens fællesbrønd, og det var endda kun ind imellem – det kunne være væk i lange perioder. Endelig var de store afstande til skole, dyrlæge og læge et problem, ikke alene fordi vejen var lang, men også fordi alle vejene havde karakter af mark- og hulveje, der med usvigelig sikkerhed sneede til flere gange hver vinter. Dengang havde vi jo vintre, der var helt anderledes, end vi kender dem i dag. Vi var helt afhængige af, at købmandens, bagerens og slagterens vogne kunne nå frem, for dem købte vi vores daglige fornødenheder fra. De kom en gang i ugen.

Når jeg ser tilbage på min barndom, kan jeg selvfølgelig godt få øje på fordele, der kunne opveje nogle af ulemperne. Først og fremmest den fantastiske natur. Oplevelserne, når vi legede i bakkerne og skovene, når vi trillede påskeæg i Tinghulen, når vi sad og kikkede på rævefamilien, hvis unger legede i aftenskumringen. Der er mange uforglemmelige øjeblikke at se tilbage på.

Familiebaggrund

Mine forældre var Rasmus Michael Knudsen Christensen og Martha Guldmann Christensen, f. Thomasen.

Far blev aldrig kaldt andet end ”Ras Let”. Alle havde jo øgenavne dengang. Fars navn havde baggrund i, at hans far Christen Christensen havde vognmandsforretning i Rønne, og han averterede hver uge i Adresseavisen med ”Let kørsel udføres”. Deraf navnet ”Christen Let”, og det navn fulgte med over i næste generation. Så min far og hans brødre måtte også finde sig i at hedde ”Let”.

Farfar havde haft en underlig skæbne. Han var arving til Bregnet Nørregaard ude ad Smouenvej, men han spillede arven op i mausel og pokerspil, så han og farmor boede hele livet i Rønne. Her købte han en mindre lastbil, der netop kunne klare ”let” kørsel. Men han var fortsat meget selskabeligt anlagt og sad som regel på muren ved ”den grå rutebilstation”, som vi kaldte Laurits Jørgensens rutebilstation, der lå hvor der nu er Trangbæks Bøger, eller omme ved Oscars pølsevogn, i smøgen med Kjerulffs værksted, hvor nu

Markedspladsen er. Her kom der altid nogen forbi, han kunne snakke med. En tår over tørsten ind imellem gik han ikke af vejen for.

Farmor hed Mine og tjente lidt ekstra ved at gå rundt som kogekone.

I det hele taget havde min fars familie et kærligt forhold til alkohol. Helt modsat mors familie. Her fik man en gul sodavand, hvis det gik højt. Mors forældre boede i Eskerod, hvor morfar havde et lille landbrug og samtidig arbejdede i skoven på Vosnæsgaard om sommeren og i stalden om vinteren. Morfar hed Martinus Guldmann Thomasen og mormor Johanne. Mormor var meget syg og lå meget i sengen, så min mor var fra barns ben vænnet til at stå for husholdningen.

På trods af de to familiers store forskellighed kom de rigtig godt ud af det med hinanden. Jeg husker aldrig uenigheder eller skænderier i forbindelse med familiefødselsdage og fester.

Mine forældre havde, før de flyttede til Toggerbo i 1952, boet i det de kaldte "den gamle kaserne" i Følle, og haft et lille landbrug i Korslund og Rodskov. Vi var syv i søskendeflokken, og jeg er den midterste. Den ældste var Carl Johan, som oparbejdede cementstøberiet i Grønfeldt og desværre døde pludseligt for nogle år siden. Han var født i Følle i 1941. Derefter fulgte Minna, der blev født i Korslund. Så fulgte Christen og endelig mig, der er født i 1946, samt Erik, der nu er murer i Kolind – vi tre blev født i husmandsstedet på Rodskov Mark. De to sidste, Bent, der bor i Grønfeldt, og Anders, der bor i Thorsager, blev født efter at vi var flyttet til Toggerbo. Jeg selv blev født i 1946 og bor i dag i Ebeltoft.

Illustration:

Kort over Toggerbo og omegn. Vandrestier markeret med gule prikker. Fra Naturstyrelsens pjece.

Indflytning i Toggerbo

Da lastbilen med flyttelæsset kørte op af Dudal ved Agri syntes min broder, det var for langt ude og spurgte ængsteligt: "Jamen vi bliver da vel i fædrelandet?"

Huset, vi kom til, var en statsejendom, d. v. s. med billige statslån, der gjorde det muligt for en familie som vores at blive husmænd. Men det var rent ud sagt en "rotterede". Det var mors eget udtryk. Til vores landbrug hørte 21 tønder land, der lå ud ad vejen mod Agri. Det var sandjord, og et stort dødishul optog en del af arealet, men alligevel kunne vi godt dyrke korn her. Med heste var det jo muligt at dyrke de meget stejle skråninger, som med nutidens traktorer og maskiner ikke mere kan dyrkes.

Ved et stort slid fik far og mor dog huset sat i stand. Stuehusets bliktag blev udskiftet med et rødt eternittag – fint skulle det være - og staldens og ladens stråtag blev med en tækkemands hjælp lappet og sat i stand. Det blev til et ganske fint sted. Der blev bygget en lille knast på stuehuset, så vi fik en lille entré i huset, og så kunne taget af den nye "knast" endda udnyttes til altan med udgang fra loftsværelset og udsigt over det meste af byen. Her sad vi ude engang imellem, så naboerne kunne se, at vi havde altan... Det var gennem døren i loftsværelset til denne altan, far senere kunne smide min lillebror ud, da huset brændte, så det kom til at redde hans liv.

Far byggede også et das til, så vi ikke behøvede at besørge i stalden, som mange andre gjorde. Til gengæld fik vi børn et ekstra arbejde med at tømme spanden jævnlige. Der skulle først graves et hul i haven til

”skidtet”, så skulle spanden tømmes, og til sidst skulle der dækkes til. Papiret på dasset var i begyndelsen avispapir, men senere blev der råd til at købe en rulle 00, noget stift ensfarvet pergamentpapir, der ikke var stort meget behageligere. I praksis viste det sig, at vi blev ved med at gå ud i stalden, for her var der varme, og det var hyggeligt med dyrene omkring os. Hvis vi gik derud om aftenen, fik vi nogen af de andre til at gå med, da det jo var mørkt – og så er det jo altid hyggeligt med selskab.

Der var ikke elektricitet i Toggerbo, da vi kom dertil, men her tog mor selv initiativet til at få elektriciteten bragt ud til landsbyen. Det lykkedes faktisk. Det var spændende at se på det store arbejde med at få masterne rejst over en 3 -4 km lang strækning fra Bogens til Toggerbo, og derefter at få ledningerne trukket. Til sidst skulle der laves indhug i husets gavl til ledningerne, og de skulle trækkes gennem hele huset, gennem vægge og paneler – et værre postyr. Men omvendt var det stort, da lyset på mirakuløs vis kom ved at trykke på en kontakt, og vi kunne sætte de gamle petroleumslamper på loftet. Nu kunne vi være i hele huset om aftenen, før samledes vi alle sammen omkring petroleumslampen i stuen.

Vandmangelen i Toggerbo forsøgte far og mor også at tackle fra starten. De hyrede en ”klog” mand, der kunne finde vand med en pilekvist. Efter et par dage på kost påviste han, eller rettere sagt pilekvisten, hvor der var vand, og selv om det var tæt på møddingen og ajlebeholderen, gik far og en tilkaldt brøndgraver i gang. Og de gravede og gravede... men vand nåede de aldrig ned til. Vi var altså som andre henvist til fællesbrønden. Men for dog at få lidt nytte af det store gravearbejde, fandt mor på at sætte den ene ende af en vognaksel med hjul fast i brønden, før den blev dækket til, og så stak den anden ende med hjul op over jorden og blev alle tiders karussel for os børn. Aksel og hjul stammede fra en gammel kassevogn, men hvor hun havde fået det fra, husker jeg ikke.

Illustration:

Toggerbo i 1950'erne. Forrest vores ejendom, bag det ses Svend og Edith Nielsens ejendom. Bemærk de dyrkede marker omkring landsbyen – og telefonpælene. Fra Vedsted 2011.

Toggerbo anno 1952

Alle husene i Toggerbo lå langs vejen fra krydset ved den nuværende Tremosevej og ud ad Toggerbovej mod syd i retning af Trehøje og Vistoft. Selve landsbyen bestod af fire landbrugsejendomme, hvoraf en dog var uden jord, og et enkelt hus. Derudover lå der et par landbrug og et par huse inden for vores nærmeste ”synskreds”.

Hver uge kom slagter Bendstrup fra Rønne med hestevogn og slagtevarer og en sværm af fluer omkring vognen. Vi kunne følge den hvide vogn og fluesværmen ned gennem byen. På samme måde kom bageren fra Knebel i sin store røde bil en gang om ugen og bar ni store rugbrød ind på én gang, lagt i række på den ene arm. Det var meget sjældent, der var tale om at købe andet end rugbrød. Den tredje ugentlige landtur kom fra Brugsen i Grønfelddt, der både kom med varerne og fik brugsbogen med næste bestilling med hjem.

En gang om året kom buntmageren med sin kuffert af knapper, nåle, kamme, barberblade og masser af andre ”uundværlige” småting.

Der var 12 voksne og 27 ukonfirmerede børn i Toggerbo i 1950'erne, men ikke desto mindre var der ikke mange lige netop på min alder, så jeg legede meget alene eller med mine søskende. Også fordi jeg havde en

lungesygdom, der gjorde, at jeg ikke kunne bevæge mig så meget som andre børn. Jeg lå meget på sofaen hjemme i stuen og lyttede med lange ører til de voksnes snak.

I selve Toggerbo var der som sagt fire landbrug – eller måske rettere en gård og tre husmandssteder. Gården var ”Højbo”, der lå skråt over for os, på den anden side af vejen. Til den hørte 22 tdr. land, og besætningen bestod af to heste, fem køer, 14 svin og 5 får. Gårdens ejere var Gurli og Sigfred Laursen. De havde også en særlig status, fordi Sigfred stammede fra Lynggården i Knebel, og det aftvang en naturlig respekt. I 1959, året efter at vi havde forladt Toggerbo, solgte Gurli og Sigfred deres landbrug til Djurslandsdivisionen af Det danske Spejderkorps, der her indrettede en spejderlejr, Toggerbolejren. Bygningerne fungerer stadigvæk som spejderlejr, og der er lavet en særlig parkeringsplads hertil. Ejendommens 22 tdr. land fungerer nu som lejrplads og udeområde for lejren.

Illustration:

”Højbo”, 1950’erne, matrikel 7e, den senere spejderlejr. Fra Vedsted 2011.

Vores naboer lige ved siden af, mod nord, ind mod Strandkær, var Svend og Edith Nielsen. Deres stald og lade af kampesten står endnu i vejkrydset lige ved indkørslen til Toggerbo. Som vanen var, lå stalden nærmest beboelsen, mens laden lå i den fjerne ende af samme bygning. Jorden var tidligere solgt fra ejendommen, og Svend og Edith solgte bygningerne til sommerhus i 1961¹.

Til den anden side, ind mod Trehøje og Vistoft, lå Lisbeth og Laurids Laursens landbrug. De havde bare fem tdr. land og kun en enkelt ko, men til gengæld havde de 300 høns. Laurids Laursen ernærede sig mest som arbejdsmand. De fik ti børn, men jeg kendte kun de ældste af dem. De blev det sidste landbrug i Toggerbo og tog fat på at tilplante al deres jord i begyndelsen af 1960’erne, og da det var gjort, blev også deres landbrug nedlagt, men huset med den tilhørende skov er der endnu.

I 1962 købte de en iskiosk, og deres ejendom var derefter kun kendt som ”iskiosken”. Et meget konkret udtryk for landsbyens overgang fra landbrug til turisme. Der var allerede dengang så mange turister i Mols Bjerge, at der var kunder nok i kiosken – efter den tids målestok. Da Laurids døde midt i 1980’erne, drev Lisbeth iskiosken videre, indtil hun flyttede fra Toggerbo i 1996. Kiosken blev derefter flyttet til Feldballe.

Illustration:

Laursens ejendom med iskiosken, 1970’erne. Molsarkivet.

Lisbeth og Laurids Laursens datter Karin Laursen har fortalt om sin barndom i Toggerbo i Molsbogen 2005. Karin er født i 1952 som den næstældste af børneflokket, og hun blev boende i Toggerbo til 1968, så hendes erindringer ligger fint i forlængelse af mine, og hun oplevede modsat mig afviklingen af landsbyen i 1960’erne. Hun fortæller, at da deres landbrug i 1961 var det eneste tilbageværende, blev mælketuren fra Grønfeldt mejeri nedlagt, så de måtte bruge mælken fra deres ene ko selv. De kærnedede selv smør og fik af og til piskefløde på øllebrødet, en ellers uhørt luksus. Hun flyttede fra Toggerbo i 1968, da hun gik ud af

¹ Ifølge Vedsted 2011 blev ejendommen købt af grossererne Hammerich og Vilhelm og Aage Kier i Aarhus i 1918, hvorefter jorden med 67 tdr. land indgik i Trehøje Plantage og bygningerne matrikuleredes selvstændigt. Der har altså ikke hørt landbrug til bygningerne i 1950’erne. Matrikel nr. 9b med 50 tdr. land og 13 med 10 tdr. land i Toggerbo købtes af de samme på samme tidspunkt og indgik ligeledes i Trehøje Plantage.

skolen, og på det tidspunkt var deres landbrug nedlagt og blevet til skovbrug. De havde dog beholdt et lille stykke til dyrkning af kartofler og gulerødder til eget forbrug.

Ud over de fire landbrug var der et enkelt hus uden jord i Toggerbo. Det blev kaldt "Skovly" og tilhørte *Tonni og Ejnar Pedersen*. Uvist af hvilken grund hed Ejnar aldrig andet end "Skrå-Laus". Ja, grunden til det med skrå er jo indlysende nok, men hvorfor han blev kaldt Laus, har jeg aldrig tænkt over før nu. Måske et øgenavn efter faderen, som det tit var dengang? Huset ligger der endnu i dag og er stadigvæk beboet. Adressen er Toggerbovej 3. Hvad de to levede af, ved jeg ikke, men jeg husker, at Skrå-Laus lavede "palmin-roser", som han tog til byen og solgte ind mod jul. Det var roser lavet af farvet papir og dypet i palmin, så de skinnede og kunne holde sig.

Illustration:

Skovly i dag. Foto VFH 2014.

Naboerne

Der var også beboelser i bakkerne omkring os. Vigtigst var Provstegården, der lå godt en km væk i retning mod Strandkær. Dens vigtighed kom af, at det var det nærmeste sted, hvor der var telefon. Det blev ikke mindst vigtigt for vores familie, fordi jeg var meget syg som barn. Frederik og Gudrun i Provstegården var meget flinke og sørgede troligt for at vi fik besked, hvis nogen havde ringet til dem med en besked til nogen i landsbyen.

I dag ligger Provstegården midt i Provstegård Plantage, men dengang lå den i et helt åbent landskab. Frederik og Gudrun var vist nok forpagtere. Jeg vil gætte på, at der har været en besætning på en halv snes køer, i hvert fald en del mere end selv den største gård i Toggerbo. Det var klart for alle, at folkene i Provstegården hørte til i en helt anden "klasse" end vi andre.

På vejen ud mod Provstegården passerede man to gårde, der lå i ruiner. De var opkøbt af en eller anden rigmand fra byen og blev aldrig kaldt andet end "Grossererens"². Den ene af ruinerne var beboet af en familie *Sander Rasmussen*, der havde 18 eller 20 børn. De flyttede på et tidspunkt ind til radartårnet på Tokhøj ved Ugelbølle. Derfor kunne vi flytte midlertidigt ind i et par måneder, efter at vores hus i Toggerbo var brændt. Den anden af "Grossererens" var ubeboet. Aksel Olsen fortæller i Molsbogen, at den ene ejendom tidligere blev kaldt "Sparrens Gård", fordi ejeren Søren Foged Sørensen blev kaldt Søren Spar, mens den anden af Grossererens havde været ejet af hestehandler Svend Lillelund. Han og hans kone og to børn forlod stedet fra den ene dag til den anden, uden varsel. Nøglen sad i døren, alt var efterladt, og væk var de og er ikke set siden.

Vejen ud mod Strandkær udmærkede sig ved flere steder at være "tosporet" – der lå simpelt hen to veje ved siden af hinanden. Man kunne vælge "hullerne", der var den korteste, men som navnet siger også den ubekvemmeste. Og for at det ikke skal være løgn, var der også to valg, hvis man havde valgt hullerne, det ene spor værre end det andet. Jeg skal aldrig glemme den dag, kæden sprang af min cykel under en tur nedad i "hullerne", det gav en grim tur i buskadset og store skrammer.

² Ifølge Vedsted 2011 blev matrikel nr. 8 købt af handelsmand Jens Legarth fra Essig i 1914 og udstykket til to statshusmandsbrug. De to brug blev i 1944 købt af grosserer Adolph Jensen, Aarhus, og lå derefter udyrket hen.

På vejen ind mod Agri, det der nu hedder Tremosevej, lå "Hullet", der senere kom til at hedde Tremosegaard, til højre. Her boede "Søren i Hullet". Gården lå nemlig dybt nede i et hul, ved siden af en lille sø. Vi havde ikke meget med Søren at gøre. Han hed *Sørensen* til efternavn, men den slags brugte vi jo ikke i det daglige. Han var gift med Mary.

Aksel Olsen fortæller i Molsbogen 2007, at der kom ny ejer i 1961. Han var åbenbart træt af at blive kaldt "Petersen i Hullet" og fandt derfor på navnet "Tremosegaard", vist fordi jorden grænsede op til Skovbjerg mose og til den større Helligmose, samtidig med at der lå en sø ved gården. Petersen, der var tidligere telegrafbestyrer i Kina, bortforpagtede jorden og kom selv kun til stedet om sommeren sammen med sin colliehund "Hongkong". Han solgte senere jorden til staten under dens store opkøb af jord til fredning i Mols Bjerge.

Gården er for længst revet ned, men der er nu borde og bænke på stedet, så man kan sidde ved den idylliske sø og nyde sin kaffe eller frokost.

Ikke langt derfra, i en anden lavning med en lille sø, ligger "Tørmosen", som vi kaldte det. Det er tydeligt, at huse og steder i "bjergene" netop ligger ved de små søer i lavningerne i landskabet, naturligvis på grund af vandmangelen. Formodentlig er det underlige navn "Tørmosen" en forkortelse af "tørvemosen" – ellers er det lidt svært at få til at give mening.

I Tørmosen boede Sofus og Margith Olsen. Her var hverken indlagt vand eller elektricitet – vandet fik de fra søen ved siden af. De havde i alt otte børn, og af dem var Ingolf og Birgit endnu hjemmeboende, da jeg lærte dem at kende. Ingolf ejer nu stedet og bruger det som sommerhus. En ældre bror Aksel har skrevet flere artikler i Molsbogen om sit barndomshjem – i 2003 om "Margiths Hus" og i 2007 om "Århus Plantage". Han kalder stedet "Skovløberhuset" og fortæller, at forældrene kom dertil i 1931 og var ansat af Hedeselskabet til at tilplante det område, der nu hedder Århus Plantage, så måske har huset været ejet af Hedeselskabet. Sofus døde i 1961, kun 55 år gammel. Derefter boede Margith der alene i mange år. En af hendes pligter var at huse Hedeselskabets årlige jagtselskab, og her udbragtes hvert år "Margiths skål".

Lidt længere inde mod Agri lå "Pindstedet". Her boede to gamle damer, der havde et utal af katte. Vi kendte stedet, men kom der ikke meget. Men Aksel Olsen fortæller, at de to damer var mor og datter. De hed Ane og Sørine Mikkelsen. Der var en dam ved huset, der aldrig blev tør om sommeren, måske var det en kilde. De havde en gammel, rød ko, som Sørine trak op i lyngbakkerne og tøjrede, hvor der var lidt græs at tage af. Det var et stort problem, da koen døde, for så skulle de til at købe mælk til de mange katte, de altid havde i huset.

Illustration:

"Grossererens", matrikel nr. 8 a+c i forgrunden, vest for vejen, nr. 8 b i baggrunden, øst for vejen. Fra Vedsted 2011.

Arbejdet

Mor stod i det daglige for pasningen af hus og hjem og hele landbruget. Et af de største problemer i husholdningen var vandmangelen. Der var kun vand at få i landsbyens fællesbrønd, der lå lidt syd for os. Herfra skulle der hentes vand fra en stor jernpumpe. Men det var langt fra altid, der var vand i brønden. En enkelt gård havde egen brønd, det var Sigfred Laursens. Men heller ikke her var der altid vand. Hvis vi var

ved at løbe tør for vand, fik vi påbud om straks at styrte ud til brønden med en spand, hvis vi så, at nogen af de andre var på vej med en transportspand, der skulle fyldes op. For efter at det var sket, kunne der gå en rum tid, før der igen var vand i brønden. Vi hentede vores vand i en stor transportspand på trillebøren. Der skulle meget vand til en familie, der efterhånden talte ni medlemmer, både til vask og madlavning, men dertil kom jo dyrene, der skulle holdes med vand.

Efter Anders' ankomst i 1954 var vi syv børn, der skulle vaskes om. Om vinteren vaskede mor ofte ved brønden for at undgå at slæbe vandet hjem. Når hun kom hjem var hun blå og stivfrosset på armene, og hun lånte min dyne til at tøj hænder og arme langsomt op. Ellers gjorde det ondt, når hun blev tøjet op, og det ville vare længe, før hun igen kunne bruge hænderne. Vask var jo noget helt andet dengang. Tøjet skulle først sættes i blød, og dagen efter skulle det koges i gruekedlen. Derefter skulle det skrubbes op og ned af vaskebrættet, indtil det var rent. Så kom det over i en balje for at blive skyllet fri af sæbe. Der blev skyllet tre gange, så det var ikke underligt, at mor undertiden tog tøjet i baljen og kørte det ned til vandpumpen for at skylle det færdigt.

Vi havde 4 – 5 køer, et par heste, nogle få svin og en del høns. Hønsene passede vi børn. Det var mor, der stod for malkningen af køerne, så det var en stor lettelse for hende, da vi fik malkemaskine det sidste år, vi var i Toggerbo.

Alle vore dyr havde navne. Hestene hed Frank og Rosa efter nogle gode bekendte. Frank var sort og Rosa rød. Af køerne husker jeg især Vine, der var opkaldt efter den dame, vi havde købt hende fra, og Fine, der havde navnet, fordi hun havde nogle utroligt kønne, store bedrøvede øjne, lige som damen i et hus, hvor mor havde tjent. En enkelt gang fik vi et føl af egen avl, og han kom selvfølgelig til at hedde Følle. Vi sørgede alle sammen i lang tid, efter at far en morgen kom ud og fandt Følle død. Der blev så tomt i huset, og tomheden mærkede vi i flere måneder efter.

Jeg husker opstandelsen, da en so skulle fare, men ikke kunne komme af med grisene, og dyrlægen kunne ikke nå frem i tide. Da satte mor sig ned til soen og halede de dødfødte grise ud en efter en – kun en enkelt kom levende ud, og den fik min bror til opdræt med besked om, at han måtte beholde den, hvis han kunne få den til at overleve. Det lykkedes faktisk, hvorefter grisen fulgte trofast i hælene på ham, sammen med hunden Trofast, en flot kridhvid ulvespids. Grisen kom til at hedde "Nokke". Når han kom med trillebøren med Nokke og Trofast traskende bagefter sig, vakte det sære optog en del opsigt i byen – der ellers var vant til lidt af hvert.

Fars arbejde

Det lod sig naturligvis ikke gøre at leve af landbruget alene. Derfor var far nødt til at tage arbejde udenfor. I en periode havde han mælketuren fra Grønfeldt mejeri. En sommer arbejdede han ude i sundet ved Kolind med noget frøavl. Lige meget hvor, så var transporten altid et problem, når man boede så afsides. Værst var det en sommer, hvor han var murerarbejdsmand i Højbjerg. Han stod op ved fem-tiden om morgenen, cyklede de fem km. til Egens, hvorfra han mødte nogen fra sjakket, og de kørte ind. Arbejdstiden sluttede klokken fem om eftermiddagen, så den blev syv om aftenen, før han var hjemme igen. Og så var der jo altid noget i marken, der skulle ordnes. Det blev dog så broget, at far købte en knallert, en såkaldt "røvsukker", hvor motoren sad bagpå. Så gik turen til Egens noget lettere.

Om vinteren var far som regel uden arbejde. Da var vejene ofte sneet til, så vi kunne være sneet inde i dagevis. Det var dog ikke uden fordele, for så skulle alle mand af huse for at skovle sne, og det gav en meget velkommen indtægt i en ellers indtægtsløs tid. Det var også hyggeligt, for folkene kom ind hos de forskellige på skift for at få "sulemad", d. v. s. gule ærter, grønkåls- eller hvidkålssuppe. På grund af min sygdom lå jeg tit på sofaen, når de var inde, og jeg husker den særlige aroma, der bredte sig i stuen ved blandingen af lugten af mændenes sved og den lækre mad. Mændenes ansigter var røde af frost, vind og vejr, og der dannede sig dråber af kondensvand under deres frosne næser. Men der var også en hyggelig stemning af fællesskab, hvor man måtte hjælpe hinanden i en svær tid.

Illustration:

Spejderlejren "Toggerbolejren", det tidligere "Højbo". Foto VFH 2014.

Vore pligter

Alle havde vi vore pligter. Til mine hørte at sørge for, at der altid var franskbrød i huset, og jeg og en af mine brødre skulle sørge for, at hønsene havde vand og foder. Det gik helt fint, indtil vi fandt på at fange hønsene ind og lige så stille bøjede deres hoveder ind under vingerne, for så troede hønsene, det var nat, og så satte vi dem stille og pænt op på deres pind. Der sad de så, indtil mor skulle samle æg – og opdagede vores lidt for smarte måde at passe høns på. Derefter måtte vi ikke mere være sammen om pasningen.

En af mine brødre stod for udmugningen i stalden, og han havde for vane at læsse trillebøren alt for fuld for at undgå at skulle køre så mange gange. En dag var børen så fuld, at han ikke kunne rokke den af stedet. Han forsøgte sig med at sætte et reb i hjulet og trække børen af sted, men den rokkede sig ikke. Han hoppede og sprang og græd, men for hver gang, han trak, sank hjulet bare mere ned i møddingen. Om det lærte ham at læsse knap så meget på, husker jeg ikke.

Mad, renlighed og disciplin

Hver morgen, når mor havde malket køerne, kom hun ind og vækkede os børn, fik os i tøjet, gav os morgenmad, der bestod af rugbrød i tern med varm mælk på, smurte madpakker og fik os sendt i skole.

Vi var i perioden midt i 1950'erne ni personer omkring bordet, så der skulle en del til. Middagen bestod af masser af kartofler og lidt kød. Og det var ikke så ligetil, hvor det skulle komme fra. Mor sagde altid: "Ja, der står i Frk. Jensens kokebog, at man "tager" det og det, men der står ikke noget om, hvor man tager det fra!" Ikke desto mindre er vi aldrig gået sultne i seng, lige med undtagelse af de gange, vi blev sendt i seng som afstraffelse.

Der blev holdt streng disciplin. Der skulle ikke meget til, før vi blev revsede. Vi havde faste pladser omkring det store spisebord, og trods de små kår spiste vi altid med kniv og gaffel, når vi fik middagsmad. Far sad ofte for bordenden, for derfra kunne han nå alle ved bordet, og hvis én sad med en albue på bordet for at støtte det trætte hoved, kom fars gaffel straks susende for at gøre opmærksom på forglemmelsen. Så vi lærte at passe på for ikke at få aftryk af en gaffel i armen. Men dagens mange pligter gjorde selvfølgelig, at vi godt kunne være trætte til aften.

Når min storesøster kæmpede med salmeversene, der skulle læres udenad til skolen, tog mor fat og gik frem og tilbage i vores fælles værelse og messede salmeversene, som hun selv kunne udenad fra sin

skoletid. "Lille Guds barn, hvad skader dig?" O. s. v. Alle kunne efterhånden første vers, lige undtagen min søster, der for længst var faldet i søvn. Hun var jo den store og skulle passe de mindre og havde mange andre pligter i løbet af dagen.

Når vi skulle på besøg uden for landsbyen, fik vi en tur i vaskebaljen, der i dagens anledning blev sat ud midt på køkkengulvet. Baljen var et ovalt zinkkar med håndtag i begge ender. Den fik vi så en tur i på skift. Baljen var altid enten meget kold eller meget varm at røre ved, men det blev der ikke taget hensyn til, for rene skulle vi være.

Hårvasken var et kapitel for sig, for når min søster og jeg skulle være "fine", skulle vi have papillotter i håret. Mor tog en tot hår og pakkede den ind i noget papir og bandt en elastik omkring. Det skulle vi så sove med til næste morgen. Når vi så vågnede, var håret tørret i disse mystiske pakker, og det skulle så ligne krøller.

Vi havde radio og hørte "Pressens Radioavis", men vi holdt ikke avis, for hvor skulle den komme fra? Til gengæld holdt vi ugebladet "Hjemmet", der kom med posten. Svend og Edith ved siden af holdt "Familie Journalen", og så byttede vi.

Sygdom

Midt i al travlheden, da vi flyttede ind i Toggerbo, fik jeg høj feber. Mor slog det i første omgang ned med nogle kodimagnyl, men da deres virkning havde fortaget sig, var jeg blot endnu mere syg. Til sidst var der ikke andet at gøre end at tilkalde doktor Welter fra Knebel.

Da han så mig, skældte han ud og sagde, at han var tilkaldt alt for sent, og at det kunne få nogle virkninger, der ville følge mig resten af livet. Desværre fik han alt for meget ret.

Jeg blev syg igen og igen, men mit store held var, at penicillinen var blevet frigivet nogle ganske få år tidligere. Når jeg var på penicillin, kom doktor Welter hver dag og gav mig en indsprøjtning.

I 1955, lige før min ni-års fødselsdag, tog min mor mig med til Ebeltoft, hvor tuberkulose-røntgenbilen kom en gang i måneden, så man kunne få sine lunger undersøgt. Efter den tur blev jeg straks indkaldt til indlæggelse på Randers Centralsygehus, uheldigvis lige netop på min fødselsdag, hvor jeg var vant til, at bedstefar fra Eskerød kom med rutebilen til Egens og derefter gik de sidste kilometer ud til os, og jeg så skulle komme ham i møde og undervejs plukke tjæreblomster til udsmykning af fødselsdagsbordet, og han havde altid et kræmmerhus med "dukkebolsjer" med – det var nogle særligt små og gode bolsjer. Nu gik fødselsdagen, som jeg havde set frem til længe, helt i vasken. Min mor var alt for autoritetstro til at kunne få sig selv til at bede om en anden tid, hvad vi da sikkert nemt kunne have fået.

I de næste år blev afdeling H, stue 22, på Randers Sygehus mit andet hjem. Under mine lange hospitalsophold længtes jeg frygteligt efter dem derhjemme og lærte at fantasere mig til, at jeg var hjemme, eller at det lys, jeg kunne se i det fjerne, var lyset fra huset derhjemme. Der var besøgstid hver søndag, og jeg stirrede længselsfuldt på køen af besøgende for at se, om der var nogen hjemmefra. Hvis der så var det, så sad man der og vidste knap, hvad man skulle sige til dem. Men allerværst var det, når sygeplejerskens høje og myndige røst forkyndte "Besøgstiden er forbi! Besøgstiden er forbi!" Så var man igen overladt til sig selv.

Jeg kunne jo ikke være med i idræt, men så fandt en af vore bekendte på, at jeg godt kunne være spejder. Stor var skuffelsen, da jeg måtte konstatere, at det havde vi ikke råd til.

Skolen

Da jeg skulle til at gå i skole, fik mine forældre valget imellem at udsætte skolegangen et år eller at sende mig på sanatorium, hvor jeg så skulle have undervisning. De valgte heldigvis det første. Men så sad jeg jo derhjemme med snot til op over begge ører, mens alle mine jævnaldrende begyndte i skolen.

Da året var gået, fik jeg lov at gå i skole i Agri, der lå et par kilometer tættere på os end Vistoft skole, som vi ellers hørte til. Hensynsfuldt nok, skulle man mene, men det betød jo også, at jeg ikke fik de samme skolekammerater som de andre i Toggerbo.

I Agri lå skolen ved siden af købmanden, lige over for kirken. En lang bygning, der ligger der endnu, med klasseværelse i den ene ende, og beboelse til lærer Justesen og hans husbestyrerinde i den anden.

Købmandsbutikken bestyredes af to søstre, hvis bror også boede der. Han havde en vognmandsforretning. Dengang foregik ligtog efter en lastbil, og Johannes, som broderen hed, havde en lastbil, der netop blev benyttet meget til ligtog. Kirken lå lidt længere oppe ad gaden, så alle ligtog kom forbi skolen. Kisten stod flot pyntet med blomster på ladet, og så fulgte sørgetoget langsomt efter. Når vi hørte, at nu kom Johannes' lastbil "i slæbegear", vidste vi, at der var et ligtog på vej, og så styrtede vi til vinduerne for at se optoget. Det nederste af vinduerne var ellers matterede, så undervisningen ikke blev forstyrret af, hvad der skete udenfor.

Illustration:

Den tidligere købmandsgård (forrest) og skole i Agri. Foto VFH 2014.

Lærer Justesens husbestyrerinde frk. Skodborg passede både huset og skolen, og hun spillede klaver til morgensangen og stod for vores undervisning i håndarbejde. De to mindste klasser gik i skole tirsdag og fredag, de to ældste mandag, onsdag, torsdag og lørdag – altså om vinteren. Om sommeren var det omvendt, for da skulle de store børn hjælpe til derhjemme. Og hvis de ikke havde arbejde nok derhjemme, kunne de jo hjælpe til på de større gårde og tjene en lille skilling til familiens underhold på den måde.

Carl Johan kom til at gå på mellemskolen i Rønde og cyklede derind og tilbage hver dag. Hvis vejret var alt for hårdt om vinteren eller vi var sneet inde, sov han hos farmor og farfar i Rønde om natten. Han var en slider, der aldrig gav op.

Abraham

Far købte i de senere år i Toggerbo en sort Chevrolet årgang 1939 for at kunne hente og bringe mig til Agri skole. Det kunne se ud som ren luksus, men baggrunden var selvfølgelig mit dårlige helbred. Lige som vore dyr havde bilen også navn – den hed aldrig andet end "Abraham", uvist af hvilken grund. Abraham blev også brugt som traktor, f.eks. når der skulle sås, så stod far bag på bagagebæreren med baljen med såsæden og strøede ud, mens en af brødrene kørte Abraham. En gang satte "chaufføren" – det må have været Christen, 12-13 år gammel - for hurtigt i gang, så far blev kastet på jorden med såsæd og det hele, stor opstandelse, chaufføren blev sat fra bestillingen og næste bror i rækken indforskrevet, men det måtte opgives, da han ikke kunne nå pedalerne i bilen. Så blev første chauffør taget til nåde igen.

Branden

Den dag, der står skarpest prentet i min hukommelse fra Toggerbo, er ikke så underligt den dag i marts 1958, hvor vores hus brændte. Tilfældigvis var jeg hjemme fra sygehuset i Randers.

Det var en søndag lige over middag, hvor hele familien lyttede til ønskekoncerten "Giro 413". Som vanligt dansede far og mor, og da de havde danset sammen en tid, fik vi børn lov til at stå på tæerne af dem og på den måde følge rytmen og lære at danse. Måske kommer min glæde ved musik, rytme og dans fra disse stunder.

Efter ønskekoncerten og dansen skulle mine to små brødre og jeg ordne værelserne ovenpå, så vi gik op ad den hønstige, der førte op til øverste etage, der var åben ind mod halmloftet over stalden. Her var der en mærkelig lyd, og der lugtede underligt, og så så jeg, at der var et flammehav i halmen bag mig. Jeg skreg ned til mine forældre: "Det brænder! Det brænder!" og far kom styrtende op. Han tog en favnfuld dyner og smed dem resolut ned på jorden og smed derefter mine små brødre ned i dynerne, så de ikke slog sig. Jeg selv var så bange, at jeg frivilligt sprang ud fra første sals højde, uden tanke for, hvad der kunne ske. Hele ejendommen var i løbet af få minutter et flammehav. Min bror cyklede de godt en kilometer til Provstegården for at ringe efter brandvæsnet, der havde over 20 km at køre fra Rønde. Ikke sært var stort set kun tomten tilbage, da de ankom. Alt var borte, hus, bil, cykler, hestevogn, maskiner. Vigtigst var dog, at ingen mennesker kom noget til, og at alle dyrene kom ud i tide.

At ilden ikke bredte sig til nabohuset skyldtes måske den store poppel, der stod i skellet mellem de to ejendomme.

I forbindelse med branden har jeg været ude for en mærkelig hændelse. Da ilden var ved at dø ud, stod vores lille familie måbende og kikkede på det, der et par timer tidligere havde været vores hjem. Og så kommer en af de tililende tilskuere, en dame, med sin lille datter i hånden, hen til os med favnen fuld af familie billeder i rammer. "Ja, det var så den eneste måde, jeg kunne hjælpe på", sagde hun. "Jeg tror, I bliver glad for dem senere". Hun var gået ind i stuehuset under branden, mens stuehuset endnu ikke var omspændt af flammer, og havde taget billederne ned, vist nok fordi hun havde været ude for noget lignende tidligere og derfor vidste, hvor meget familie billederne ville komme til at betyde for os i fremtiden, når alt andet fra fortiden var væk.

Vi glemte hende aldrig for det og tænkte tit på hende, når vi så på vore billeder på væggene. Men hvem damen var, fik vi aldrig at vide. Så sidder jeg her sidste sommer til min ugentlige bridgeaften i Ebeltoft og bliver lidt interesseret i min modstander overfor og spørger efter spillet, hvor hun egentlig kommer fra? Hun svarer, at hun kommer fra Strib. Jeg bliver selvfølgelig noget overrasket og siger, at det vel ikke er helt normalt sådan at tage fra Strib til Ebeltoft en sommeraften for at spille bridge? Nej, lød svaret, men vi bor i sommerhus ude ved Molskroen, er det for resten ikke der, du var barn?

Næh, måtte jeg svare, det var det ikke, men tæt ved, det var i Toggerbo. Hvortil damen svarer: "Toggerbo? Der har jeg været til ildebrand som barn!" Hun kunne ikke huske nærmere, men jeg spørger, om det kunne være i 1958? Og jo, det måtte det have været! Jeg fortæller så om episoden med billederne, og damen var ikke et øjeblik i tvivl om, at det måtte have været hende og hendes mor. Hun kunne ikke selv huske det med billederne, men som hun sagde: "Det ligner lige min mor at gøre sådan noget!"

Utroligt. 55 år var gået, og så løber vi helt tilfældigt på hinanden til bridge i Ebeltoft og kommer lige så tilfældigt til at snakke om Toggerbo...

Farvel til Toggerbo

Efter branden stod vi så der – far, mor og fem hjemmeboende børn, uden tag over hovedet. Men folk var utroligt hjælpsomme. Også uden for landsbyen, som ovenstående historie jo også viser. Da min overlæge fra Randers hørte om ulykken, tog han bilen og kørte ud til os for at tilbyde at tage mig med tilbage til indlæggelse. Vore bekendte fra København tog straks de hørte om branden deres motorcykel og kørte direkte til Toggerbo for at høre, om de kunne hjælpe med noget.

Frederik på Provstegården ringede til den mand, der ejede "Grossererens" og fik tilladelse til, at vi kunne flytte ind i den forladte ejendom midlertidigt. Der blev stoppet halm og aviser i de ituslåede vinduer, og så flyttede vi ind midt om natten. Der boede vi så et par måneder, stadigvæk med halm og aviser i vinduerne, før vi flyttede til Skrejrup, hvor mine oldeforældres hus, den gamle smedje, tilfældigvis var til salg. Den købte vi og boede der et par år, før vi flyttede ind på Nørrevangs Allé i Rønne. Efter et års tid fik far arbejde som vejmand for Randers Amt, og det var han, til han blev pensionist. Mor fik arbejde på bæltefabrikken i Følle, men hun forvandt aldrig brandulykken i Toggerbo.

Mine forældre havde ikke fået brandforsikringen forhøjet, efter at de havde fået stedet sat i orden i sin tid, så vi fik næsten intet fra forsikringen. Huset blev aldrig genopbygget. Det eneste, der er tilbage af den, er vist den trappesten, som mor selv havde støbt efter at vi var flyttet ind – den lader sig ikke sådan uden videre fjerne. Tomten og jorden blev solgt til kommunen, der lod det meste tilplante. De træer, der blev plantet, er for længst blevet store og fældet, og der er ikke plantet nye, så jorden ligger nu hen som overdrev på samme måde som så meget andet tidligere nåleskov i "bjergene".

Et journalist-besøg i "ruin-landsbyen"

Jeg har liggende et avisudklip med en stor artikel fra Aarhus Stiftstidende 22. oktober 1961, hvor journalisten Ankjær fra Rønne beskriver sit besøg i Toggerbo. Overskriften lyder: *"Ad smalle hjulspor til ruin-landsbyen. Efterårsblæst over det forladte Toggerbo"*. I artiklen beskriver Ankjær et landskab, der synes *"forladt af Gud og mennesker, men velsignet med en natur, der griber ved sin storhed"*. Det hedder videre: *"Den smalle sti fører forbi en gammel gård med ituslåede ruder. Redskaber, fortæret af rust og ælde, ligger i tilfældig orden. Man føler sig ved verdens ende og tager sig ikke i agt for det bratte sving, der fører stien videre direkte ind i den "døde" landsby, hvor forladte gårde ligger i ruiner. Hvad der engang var en travl virkeplads for nøjsomme mennesker, er kun en hoben murbrokker og gamle bjælker"*.

Ankjær træffer kun ét menneske i Toggerbo, nemlig Tonni og Ejnar Pedersens halv voksnede datter Ingelise. Hun fortæller, at der kommer mange mennesker forbi om sommeren, men at vintrene er meget lange: *"Ofte er vejene ufremkommelige, og så må vi købe rigeligt ind hos bageren og slagteren, når de endelig kommer herud med deres vogne"*. Det giver anledning til journalistens egen malende beskrivelse af *"den lange vinter, hvor sne, storm og kulde knuger sindene og skaber ensomhed for den lille familie"*.

Det er mærkeligt at tænke sig, at denne beskrivelse er fra 1961, d. v. s. kun tre år efter at vi havde forladt et Toggerbo, der endnu var fuldt af liv og travle mennesker.

"Den forladte landsby"

I dag ligger Toggerbo hen som "den forladte landsby" – det kan se idyllisk ud, men liv er der ikke meget af. Det, der giver mest liv i byen, er nok Toggerbolejren, der stadigvæk er meget populær som spejderlejr. Kun to huse er beboet, nemlig "Iskiosken" (selv om kiosken er væk) Toggerbovej 4, hvor der bor en læge fra Grenaa, og det lille "Skovly" på den modsatte side af vejen. Derudover bruger murer Arne Hvid Laursen fra Vrinneres vores gamle naboejendom på Toggerbovej 2, med den karakteristiske kampestenslade ved indkørslen til Toggerbo, til sin murerforretning.

I den sydlige ende er der indrettet borde og bænke og opsat informationstavle med teksten "Velkommen til Toggerbo" og med anvisning af vandrestier, der herfra fører ud i Nationalpark Mols Bjerge, som Toggerbo er blevet en del af. Toggerbo er blevet en seværdighed, en museumsgenstand.

Jeg kører af og til en tur derud for at følge lidt med i, hvad der sker, og jeg bliver selvfølgelig lidt vemodigt stemt ved at opleve stilheden der, hvor der i min barndom var fuldt af liv, arbejdende mennesker og legende børn.

For en fuldstændigheds skyld bør jeg måske tilføje, at jeg selv blev gift og har fået to dejlige drenge, på trods af min lungesygdom. Jeg blev skilt i 1985 og bor nu i en dejlig andelsejendom i Ebeltoft.

Skrevet af Vilfred Friborg Hansen 2014 til "Folk og Liv 2014", hvor Hanna Jessens erindringer kan læses i deres helhed med billeder.